*Bursa Medreselerinde Islah Çalışması**

Betül Aydın

1. Modern Eğitim Kurumları

Bursa 19. yüzyıl boyunca Osmanlı ülkesinde eğitim öğretim faaliyetlerinin en yoğun biçimde yaşandığı kentlerden biri olmuştur. Özellikle nüfus yapısı bakımından birbirinden farklı birçok unsuru içinde barındırması dolayısıyla Bursa'daki eğitim-öğretim kurumlarının hem nitelik, hem de nicelik yönünden incelenmesi eğitim tarihi açısından büyük önem arz etmektedir.

Bu dönemdeki eğitim-öğretim faaliyetlerindeki gelişmeler, imparatorluk genelinde yürütülen ıslah girişimleriyle paralel olarak ilerlemiştir. Böylece imparatorluğun önemli şehirlerinden biri olan Bursa'da modern okulların açılması birbirini izlemeye başladı. Bunun yanı sıra azınlıklar da özellikle Islahat Fermanı'nın ilan edilmesiyle okullarını daha rahat açabilme imkânına kavuşmuştu. Dikkat çeken bir diğer husus da yabancı devletlerce açılan okullardı.

Tüm bu yönleriyle Bursa'daki eğitim kurumları Osmanlı'daki eğitim faaliyetlerinin incelenmesinde bir numune olarak önümüzde durmaktadır. Bu okulların en önemlileri kronolojik olarak şunlardır:

1845 Mekteb-i Fünun-ı İdadisi (Işıklar Askeri Lisesi)

1858 İlk Rüşdiye

1864 Hamidiye Sanayi Mektebi (Tophane Endüstri Meslek Lisesi)

1883 Mülkiye İdadisi (Erkek Lisesi)

1884 Darü'l-Muallimin (Çelebi Mehmet Lisesi)

1888 Harir Darü't-Talimi (İpekçilik Okulu)

1891 Ziraat Mektebi

1914 Darü'l-Muallimat

Bu okulların dışında başta da belirtildiği gibi azınlıklar tarafından açılmış birçok okul ile 1877'de açılan Kız Amerikan Koleji ve 3 Fransız Okulu da vardı.[1]

2. Geleneksel Eğitim Kurumları: Bursa Medreseleri

Bursa medreseleri, öncesinde olduğu gibi 19. yüzyılda da medreseler arasındaki önemini yitirmemiştir. Tanzimat sonrası imparatorluk genelinde başlayan eğitim reformları çerçevesinde şehirde pek çok modern okul açılırken bunun yanında tüm imkânsızlıklara rağmen çok sayıda medrese eğitim faaliyetlerini sürdürmekteydi. Bursa, II. Meşrutiyet başlarında imparatorluk sınırları içerisinde Konya'dan sonra en çok medreseye sahip olan ikinci şehirdi. Bunu Aydın ve İstanbul izlemekteydi.[2]

1905–1906 yıllarında Bursa genelinde:

33 medrese 10.471 medrese öğrencisi

7 okul 1.065 idadi öğrencisi

Rüşdiyelerde 1972 öğrenci

Darulmuallim'in 50 öğrencisi

Hamidiye Mekteb-i Sanayii'nin 200 öğrencisi

Ziraat Mektebi'nin 60 öğrencisi

İpek Okulu'nun 70 öğrencisi

* Bu çalışma, 10-11 Mart 2007 tarihinde düzenlenen Bilim ve Sanat Vakfı XVIII. Öğrenci Sempozyumu'nda tebliğ olarak sunulmuştur.

1 Raif Kaplanoğlu, *Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Bursa*, Avrasya Etnografya Yayınları, İstanbul, 2006, s. 86–92.

2 Yaşar Sarıkaya, *Medreseler ve Modernleşme*, İz Yayıncılık, İstanbul 1997, s. 79.

Mahalle mektepleri ile iptidailerde toplam 125.245 öğrenci, Gayrimüslim okullarında 24.765 öğrenci vardı.[3]

Burada merak uyandıran konu, öğrenim faaliyetlerinin bu medreselerin tamamında devam edip etmediğidir. Çünkü bu verilere göre 1911'de Bursa'da 326 medrese bulunmaktadır. Bu sayının sadece Bursa'daki medreseleri kapsamayıp Hüdavendigâr bölgesindeki medreselerin toplam sayısı olup olmadığı konusunda henüz tam bir bilgi bulunmamakla birlikte, aynı yıl *Hüdavendigâr* gazetesince Bursa'da 34 medrese belirlenmiştir.[4]

Vilayetleri temsil eden milletvekilleri tarafından söz konusu vilayetlerdeki medreselerin çoğunun bakımsızlık ve ilgisizlik yüzünden uzun zamandır kapalı olduğu sık sık ifade edilmektedir. Bu da göstermektedir ki, bu rakamlar sadece Bursa'daki medreseleri kapsamıyordu. Şehirde otuz dörtten fazla medrese vardı; ancak birçoğu büyük ihtimalle fiziki şartların yetersizliğinden ve öğrenci azlığından kapanmıştı.

Son dönem Bursa medreseleri, medrese öğretim sisteminden hareketle incelendiğinde, orta düzeyde öğrenim yapılan kurumlardı. 1913 yılında gönderilen talimatnamedeki müfredat programı bunu ispatlamaktadır.

3 Raif Kaplanoğlu, *a.g.e.*, s. 87, 163.

4 Kaplanoğlu, *a.g.e.*, s. 163.

5 Bursa Yazma ve Eski Basma Eserler Kütüphanesi, Kayıt no: 6529

6 Zengin, Zeki Salih, *II. Meşrutiyet'te Medreseler ve Din Eğitimi*, Akçay Yayınları, Ankara 2002, s. 33.

Bursa'ya Gönderilen Talimatnamenin İncelenmesi

Bu bölümde 4 Şubat 1913 yılında "Bursa Medaris-i İlmiyesine Gönderilen Talimatname"[5] öncesindeki ıslah girişimleri ve yasal düzenlemeler çerçevesinde ele alınarak incelenecektir. Böylece medrese ıslah çalışmalarının taşraya olan etkileri göz önünde bulundurularak, genel anlamda o dönemdeki medresenin durumu Bursa özelinde ortaya konulacaktır.

a. İdarî yapı

Talimatnamenin Bursa'daki medreselere Meşihat makamı tarafından gönderilmesi Bursa medreselerinin Meşihata bağlı olduğunu göstermektedir. Bu dönemde medrese vakıflarının Evkaf nezaretine devredilmesinden sonra özellikle malî yönden bu nezarete bağlı medreselerin idaresinde Meşihat ile birlikte bir ikilik ortaya çıkmıştı. Medreselerin idaresi hususundaki bu ikiliğe dikkat çekilerek bunun giderilmesi istenmişti.[6] Bu talimatname göstermektedir ki, medrese teşkilat yapısı kendi içinde alt birimlerden oluşmaktaydı. Mekteplerin idarî teşkilatında olduğu gibi aynı dereceli medreseler kendi aralarında birleştirilerek, bu birleştirilmiş yapı merkeze bağlanmıştı. Böylece devlet her alanda olduğu gibi medreseleri de merkezileştirerek daha rahat idare ve kontrol altına alma imkânına sahip olmuştur.

Medreselerin idaresinde merkezde Meşihat, taşrada müftü ve kadılar, müstakil olarak her medrese binasında ise müderrislerin görev almaları usulü büyük oranda geçerliliğini koruyarak, Medaris-i İlmiye Nizamnamesi'nde idarî olarak bir yenilik görülmemektedir. Bursa'daki talimatnamede de resmi işlemlerin icra olunması için belirtilen makamlar idarî olarak bu sırayı takip etmektedir.

b. Kayıt İşlemleri

İlk dört maddede kayıt ve nakil işlemleri için gerekli olan resmî prosedür belirtilmektedir. Böylece kayıt ve nakil işlemleri için bazı düzenlemeler getiril-

mektedir. Kayıt olmak isteyen öğrenciden birtakım evraklar istenmekte, bu kurumlara kabul edilecek talebelerin sahip olmaları gereken şartlar belirtilmektedir. Bu konu, medrese düzeninin bozulmasında yetersiz ve kapasitenin üzerinde talebenin kabul edilmesinin olumsuz etkileri göz önüne alındığında, medrese ıslah çalışmalarında üzerinde en çok durulan hususlardan birini teşkil etmekteydi.

Buna göre, medresede okumak isteyen talebeden, bir önceki derecede tahsil gördüklerini belgelemeleri ya da bu derece bilgiye sahip olduklarını ispat için yapılacak imtihanda başarılı olmaları gerekmektedir. Bunun dışında tezkire-i Osmaniye ile askerlik dairesinden bir belge almaları istenmektedir. "İsnan erbabı" tabirinin kullanılmasından kayıt için yaş sınırlaması getirildiği anlaşılmaktadır. Dokuzuncu ve onuncu maddelere göre, iptidai şehadetnamesi yahut bu seviyede bir bilgiye sahip olduklarını ispat etmeleri gerekmektedir.

Medrese ıslahı konusunda fikir ileri sürenler ve yapılan düzenlemelerde, bu kurumlara kabul edilecek talebelerin sahip olmaları gereken şartlar ve resmî işlemler ile istenmesi gereken evraklar konusuna temas edilmekte ve birçok yönden burayla benzerlikler arz etmekteydi.

Gürünlü Hilmi, medreseye kayıt olacakların iptidai veya rüştiye seviyesinde tahsil görmelerini veya bu seviyede yapılacak imtihanda başarılı olmaları şartının aranmasını öngörmektedir. Ayrıca tezkire-i Osmaniye gibi evrakın hazırlanmasını ister ve ilk defa kayıt olacaklarda yaş sınırlaması getirerek medreselere 12 yaşından küçüklerin kaydedilmemesini ister.[7] Ahmet Zâhid, medreseye ilk kayıtta iptidai tahsilin bitirilmiş olmasını, sonraki derecelerden alınacak icazetlerin de bir üst derecedeki medrese kayıtta geçerli olmasını istemektedir. Şevketi Bey de, yaş sınırlaması getirerek orta dereceli medreselere 12 yaşından küçük, 15 yaşından büyük talebenin alınmamasını ister.[8]

Medaris-i İlmiye Nizamnamesinde de talebenin medreselere kabulü hususuna yer verilerek, bu konuda bazı şartlar getirilmişti. Tüm bunlar Bursa'ya gönderilen talimatnamedeki hususların temelini teşkil etmektedir. Böylece yaş sınırlaması getirilerek medreselere 15 yaşından küçük, 30'dan büyük olanların alınmaması hükme bağlanmıştı.[9] Burada "esnan erbabı" tabiriyle, büyük ihtimalle bu yaşlar arasında bulunan talebe kastedilmektedir.

Nizamnamedeki diğer bir esas ile burada olduğu gibi medreselere kaydolacak talebenin öğrenim durumunu gösteren bir belgeye sahip olması, böyle bir belgesi olmayanların yapılacak imtihanda başarılı olmaları şartı getirilmişti.[10] Prensip olarak iptidai mezunu olanlar alınabilecek, ilkokul diploması olmayanlar, ayrıca imtihana girme şansına sahip olabilecekti.

Nizamnamede, her medresede bulundurulması istenen kütük defterlerine medresede bulunan ve yeni kaydedilen talebelerin isimleri ile gerekli bilgilerin kaydedilerek resmi mühürle tasdiklenmesi istenmekteydi. Burada da defter kayıtlarının ve gerekli mercilerin mühürle tasdikleri önemle vurgulanmaktadır. Burada uygulamanın yeni olmadığı, önceki yıllarda da özellikle disiplinin sağlanması için zaman zaman talebe kayıtlarının yapıldığı görülmektedir.

Bu düzenlemeler medreselerin öğretim kalitelerinin yükseltil-

7 Zengin, *a.g.e.*, s. 81.
8 Zengin, *a.g.e.*, s. 82.
9 Zengin, *a.g.e.*, s. 154.
10 Zengin, *a.g.e.*, s. 155.

mesi açısından gerekli olduğu kadar, son dönemde ileri sürülen "boş gezen işsizler için birer geçim kapısı ve asker kaçaklarının sığındığı bir merci"[11] olma ithamından kurtulabilmesi için çok büyük önem arz etmektedir.

c. Talebenin Kontrol Edilmesi

Beşinci, altıncı ve yedinci maddelerde bevvapların, müderrislerin ve hocaların öğrencinin devam zorunluluğunu temin için bir cetvel tutmaları, bundan merkezi haberdar etmeleri istemekte ve öğrencinin bu konuda daha hassas davranması için gerekli müeyyideler getirilerek, mazeretsiz olarak devamsızlık yapanların kayıtlarının silinerek cezalandırılacağı belirtilmektedir.

Ayrıca taşraya gitmek zorunda olan talebenin de çıkışı için belli kurallar konulmaktadır. Böylece medresenin en önemli sorunu olan devamsızlık ve medrese kurumuna olan lakayd tavrın düzeltilmesi için belirli düzenlemeler yapılarak talebe disipline edilmek istenmekteydi.

Bu sorun, bundan önce yapılan ıslah raporları ve çalışmalarında da sık sık gündeme gelen önemli konulardan biriydi. Salih Zeki, medrese talebelerinin pek çoğunun kahvelerde boş vakit geçirmeyi adet haline getirdiklerinden bahsederek disiplinin sağlanması hususunda müfettişlerin görevlerini ihmal ettiklerinden bahsetmektedir.[12] Yine aynı konuda Mehmet Şükrü, küçük yaşlarda tahsil amacıyla İstanbul'a gelen birçok talebenin başıboş kaldıkları ve bu boşluktan istifade ederek tiyatro ve kahvehanelerde boşa vakit geçirdiklerini belirtmektedir.[13] Gürünlü Hilmi de, burada olduğu gibi gereksiz yere medreseyi terk eden talebenin kaydının silinmesini istemişti.[14]

Medaris-i İlmiye Nizamnamesi'nde, müderrislerin görevleri arasında medresede disiplinin sağlanması da zikredilmektedir. 1910'da yapılan düzenlemede mevcut durumu muhafaza edilmiş, ancak daha sonra yapılan dönemde medrese talebelerinin kontrolü ve disiplini konusunda ciddi çalışmalar yapılmıştı.[15] Talebe disiplinin sağlanmasına yönelik hükümlerin bugünkü orta dereceli okullardaki disiplin kurallarıyla benzerliklerinin olması dikkat çekicidir.

Kanaatimizce devamsızlık sorunu, o dönemin şartları göz önüne alınırsa medresenin bütünü ile içinde bulunduğu kötü durumun, başıboşluk ve belirsizliğin tabii bir sonucu olarak ortaya çıkmaktadır.

d. Medreselerin Birleştirilmesi

On üç, on dört ve on beşinci maddede belirtilen birbirine yakın medreseler on ikinci maddede belirtilen üç semtte (Camii kebir, Çelebi sultan, Muradı sâni) birleştirilerek eğitimin üç mevkide yapılması istenmektedir.

Medreselerin içinde bulundukları maddi kaynak bulma sıkıntısı ve talebelerin azlığı nedeniyle birçok medresenin kapanma aşamasına geldiği bu dönemde[16], medrese mevcut imkânları kullanarak kendisini ayakta tutmaya çalışmıştı.

Medrese ıslahı konusunda yapılan tavsiyelerde, yeni medrese binalarının inşasının gereği hakkında ortak kanaat oluşmakla birilikte, kullanılabilecek durumdaki medrese binalarından ve camilerden faydalanılması fikri de göz ardı edilmemektedir.

11 Zengin, *a.g.e.*, s. 82.
12 Zengin, *a.g.e.*, s. 86.
13 Zengin, *a.g.e.*, s. 86.
14 Zengin, *a.g.e.*, s. 87.
15 Zengin, *a.g.e.*, s. 160.
16 Mehmet Said Efendi Konya, Kayseri, Bursa ve Harput'taki medreselerin bakımsızlık yüzünden tarumar olduğunu dile getirmişti. Bkz. Sarıkaya, *a.g.e.*,. s. 137.

Bunu tavsiye edenlerden biri Şevketi Bey olup, burada uygulanmak istendiği gibi büyük camilere yakın medreselerin bu camilerle birleştirilmesi gerektiğini savunur.[17] Ziya Gökalp ise, bir kasabada bulunan medreselerin bir araya toplanıp, Medrese-i Külliye adı ile bir medrese kampüsü kurulmasını teklif etmektedir.[18] Sinop mutasarrıfı Zihni Bey, medreselerin kendilerine bakmaktan aciz oldukları gerekçesiyle vilayet merkezinde birleştirilmesini istemektedir.[19]

Bu dönemde yapılan ıslah çalışmalarına bakılacak olursa, yeni medreselerin inşasından ziyade, mevcut olanların uygun hale getirilerek kullanılmasının ön planda tutulduğu görülür. Medaris-i İlmiye Nizamnamesi'nde bu konu yer almasa da, aynı yıl taşra medreseleri için hazırlanan nizamnamede, medrese binaları konusuna temas edilerek, bakıma ve onarıma muhtaç olanların onarılmaları karara bağlanmıştır.[20]

Yapılan düzenlemeler ile, birçok yerde birer hoca ile yetersiz bina, iaşe ve iskan imkânı yerine bir yerde birden çok hoca ile bina, iaşe ve iskânın sağlanmasıyla ilim tahsili için uygun bir ortam oluşturulmak istenmektedir.

Maddî imkânsızlıklar yüzünden kısa zamanda gerçekleştirilemeyen medrese binalarının yeniden yapılanması sorunu, medreselerde programların tatbik edilememesinin de en önemli sebebi olmuştur.[21]Ancak tüm maddî imkânsızlıklar karşısında yapılabilecek tek şey, mevcut şartların değerlendirilmesiydi.

On altıncı maddede ise, dokuz ve onuncu maddelerde belirtildiği gibi medreseye giriş şartı olarak ibtidaî mektebin bitirilmiş olması şartı getirilmekteydi. İbtidai Şehadetnamesi olmayanların kendilerinin bu seviyede bilgiye sahip olduklarını ispat etmeleri gerekliydi.

Burada ise, bu sınavda başarısız olmaları durumunda ihtiyat sınıfına (günümüzdeki adıyla hazırlık sınıfı) alınmaları istenmektedir. Burada belirtildiği üzere, talebenin iptidaî mekteplerdeki önemli derslerden oluşan ders programıyla genel anlamda bir eğitimden geçirilerek medreseye alınmasının istenmesi, öğrencilerin kalitesinin arttırılmaya çalışıldığını göstermesi açısından önemlidir.

Böylece medreselere yapılan en ağır eleştirilerden biri olan, işsiz kalanların boş vakit geçirmek için gittiği ya da asker kaçaklarının sığınağı olduğu yönündeki kanaatler düzeltilmeye çalışılmıştır.

e. Ders Programı

On yedi ve on sekizinci, maddeyle medresede uygulanması istenen ders programı belirtilmekte, on dokuzuncu maddeyle de, dersiâmların cami derslerinde bu ders programını eksiksiz olarak takip etmeleri istenmektedir.

Medresedeki geleneksel ders programının eksik kaldığı ve zamanın şartlarına göre yeniden düzenlenmesi gerektiği hususunda, bu konu ile ilgilenenler arasında görüş birliği mevcuttu.

Osman Niyazi, medreselerde hangi dersin hangi sınıfta okutulacağı konusunda halen düzensizlikler olduğunu ve medreselerin programa konan dersler bakımından mekteplerden oldukça geri kaldığını belirterek, bu durumun düzeltilmesini istemektedir.[22]

17 Zengin, *a.g.e.*, s. 35.
18 Sarıkaya, *a.g.e.*, s. 112.
19 Hüseyin Atay, *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi*, İstanbul 1983, s. 333.
20 Zengin, *a.g.e.*, s. 104.
21 Osman Ergin bu görüştedir. (Zengin, *a.g.e.*, s. 36.)
22 Zengin, *a.g.e.*, s. 40.

Salih Vechi, medreselerin kaybettikleri itibarlarını yeniden kazanabilmek için öncelikle programlarının düzeltilmesi gerektiğini belirtir. Ubeydullah ise, fen bilimlerinin dinî ilimlere dahil olduğunu belirtmiş, bu ilimlerin medrese programlarına alınmasını gerekli görmüştü.[23]

1913 yılında Beyazıt dersiâmları, yayınladıkları ortak beyanatta, biraz Sarf-Nahiv okumakla Arapçayı, birkaç metin ve şerh görmekle yüksek derecede din ilimlerini, haftada birkaç gün okumakla da fen bilimlerini öğrenmenin mümkün olmayacağını belirterek, medrese ders programlarının yeniden ele alınarak düzenlenmesini istemişlerdi.[24] Bu talimatname ile aynı zaman dilimine denk gelen bu beyanat da göstermektedir ki, bu döneme gelinceye kadar medrese ders programlarında yapılan yeni düzenlemeler yetersiz kalmaktadır.

Şevketi, Ahmet Zâhid, Gürünlü Hilmi ve Halim Sabit gibi konu ile ilgilenenler de medrese ders programlarının yeniden ele alınıp düzenlenmesi gerektiği fikrinde birleşmektedir. Burada temel amaç, öncelikle medreselerin çağın gereklerinden haberdar ve devrin ihtiyaçlarına cevap veren öğretim kurumları haline getirilmeye çalışılmasıdır. Zira okutulan derslerin ve takip edilen usullerin devrin ihtiyaçlarına cevap vermediği bizzat medreseliler tarafından itiraf edilmekteydi. Bu dönemde, medreselerin ıslahı konusunda görüş ileri sürenler, medrese ders programlarına mekteplerinkine benzer olarak Sosyal, Fen, Türkçe ve bazı yabancı diller gibi derslerin konulması fikri üzerinde durmaktadırlar.

Mustafa Safveti Bey, *Sebilürreşat*'taki yazısında Fünûn-ı Cedide derslerine en az Arapça dersleri kadar önem verilmesi gerektiğini söylemişti.[25]

Ziya Gökalp de orta dereceli medreselerde Osmanlı lisanı ve edebiyatı ile birlikte idadilerde okutulan derslere yer verilmesini istemektedir.[26]

1910 yılında hazırlanan Medaris-i İlmiye Nizamnamesi'yle de resmî olarak geleneksel derslere ilave olarak modern okulların programlarında yer alan tabii ve sosyal dersler müfredata eklenmiş oldu. Hazırlanan bu program yeni bazı dersleri de ihtiva etmesi itibariyle ders programı hususunda atılan en önemli adım sayılmalıdır.[27]

Burada belirtilen derslerden ve ders programından anlaşıldığı üzere, eski ders programı muhafaza edilerek bunlara ilaveten yeni dersler eklenmiştir. Bursa mebusu Ömer Fevzi Bey de, bu noktaya dikkat çekmişti. Medreseyi temeli sağlam, binası çürümüş bir yapıya benzetmiş, temele-esasa dokunmadan tamire ihtiyaç olduğunu söylemiştir.[28]

Medreselerin, temelleri korunarak ıslah edilmesi düşüncesinin yansımaları hem medrese ıslah nizamnamesinde hem de Bursa'ya gönderilen talimatnamede açık şekilde görülmektedir. Geleneksel anlayıştan vazgeçilmeyerek programdaki birçok ders, okutulmasında esas alınan kitapların adları ile belirtilmiştir.

Nizamnamedeki ders programı ile bu talimatnamede belirtilen müfredattaki dersler büyük oranda benzerlikler ihtiva etmektedir. Talimatnamedeki ders programı şöyledir:

1. Yıl

Sabah	Öğle	İkindi
Emsile[29], Bina[30], Maksud [31]	Fünûn-ı Cedide[32]	Tecvid, Kur'an-ı Kerim

2. Yıl

Sabah	Öğle	İkindi
Avamil[33], İzhar[34]	Fünûn-ı Cedide	İzzi[35], Merakı'l-Felah[36]

23 Zengin, *a.g.e.*, s. 40.
24 Zengin, *a.g.e.*, s. 40.
25 Atay, *a.g.e.*, s. 222.
26 Zengin, *a.g.e.*, s. 42.
27 Zengin, *a.g.e.*, s. 108.
28 Atay, *a.g.e.*, s. 228.

e. Ölçme ve Değerlendirme

Yirmi ve yirmi beşinci maddelere kadar, ölçme ve değerlendirmeye dair belirli kurallar konmuştur. Buna göre, sene sonu sınavlarıyla sınıf geçileceği belirtilmiş, sınavda başarısız olanlara bir sonraki sene tekrar telafi sınavına girmeleri için şans tanınmıştır. Ayrıca sınav olunacak derslerin tam notu ile alınması gereken en düşük not da açıklanmıştır. Bu sayede başarının rakamlarla değerlendirilmesi sağlanmıştır.

Dikkat çeken diğer bir husus, imtihan olunacak derslerin önem sırasının tanzim edilmesidir. Bu nedenle, her ders için gerekli olan not, önem sırasına göre değişmektedir. Burada dinî ilimlerle alakalı derslerin ön planda olduğu görülür.

Osmanlı medrese sisteminin en verimli dönemlerinde dahi imtihan konusu üzerinde durulamamıştır. Böylece, özellikle son dönemde medreselerin ilim açıdan zayıflamasına imtihan usulünün yokluğu da eklenince eğitim ve öğretim açısından menfi bir durumun ortaya çıktığı görülür. Şevketi Bey, önceki usulde icazetlerin imtihansız olarak verilmesini eleştirerek, bu kurumun ehemmiyetinin giderek azaldığını ifade etmektedir.[37]

Bu dönemde medreselerde yapılması gerekli görülen ıslahat içinde, mekteplerde uygulanmakta olan sınıf imtihanlarının konulması gibi birtakım düzenlemeler öngörülmüştü.

Bu konuda, Şevketi Bey, sınıf geçme ve mezuniyet imtihanlarının uygulanmasını isterken, bu uygulamanın nasıl yapılacağı hakkında da bilgi vermektedir. Buna göre, orta dereceli medreselerde sene sonunda sınıf geçme ve mezuniyet imtihanlarının yapılması gerektiğini belirtmekte, imtihanda başarısız olan talebeye burada olduğu gibi bir sonraki sene ikinci ve son bir hakkın verilmesini istemektedir.[38]

Daha önce görüşlerinden bahsettiğimiz Gürünlü Hilmi ile Mehmet Fatih de medreselerde sınıf geçme imtihanlarının mutlaka yapılması gerektiği fikrini taşımaktadır.[39]

Medaris-i İlmiye Nizamnamesinde de burada olduğu gibi talebelerin her sene sonu umumî tatilden önce okutulan derslerden imtihan edilecekleri belirtilmektedir. Bu imtihanlarda, ikiden fazla dersten başarısız olanlara ise bütünleme hakkı verilmekteydi. Yine aynı nizamnamede üst üste üç yılda aynı sınıfta başarısız olanların kayıtlarının silineceği ifade edilmektedir.[40] Fakat imtihan sonucu başarının rakamlarla gösterilmesi hususuna burada rastlanmamaktadır.

Bu dönemde medreseye imtihan usulünün getirilmeye çalışıldığı ve bu amaçla yıl sonu imtihanlarının uygulandığı görülmektedir. Medreselerde uygulanması amaçlanan bu imtihanlar öğretim kalitesinin

29 Arapça kelimelerin çekim kılavuzu olarak hazırlanan anonim sarf kitabı.

30 Arapçadaki fiil kalıplarına dair müellifi meçhul bir eser.

31 Arapça sarf kitabıdır. Müellifi tam olarak bilinmemekle birlikte, bu kitaba birçok şerh yazılmıştır.

32 Genel olarak dönemin matematik ve fen derslerini ihtiva etmektedir.

33 Arapçada kelimelerin irabına tesir eden amillerin özeti mahiyetindeki kitaplara verilen genel ad. En meşhur müellifleri, Cürcani ve Birgivi'dir.

34 Birgivi'nin (ö. 981/1573) daha önce yazdığı *Avamil* adlı nahiv kitabının şerhi mahiyetindedir.

35 İzzeddin ez-Zecani'nin (ö.655/1257'den sonra) kaleme aldığı, özellikle Osmanlı medreselerinde okutulan ve sarf cümlesi olarak tanınan beş klasik eserden biridir.

36 Hasan b. Ammar el-Şürünbülali'nin (v. 1067/1658–1659) *Nuru'l-İzah* adlı eserinin yine kendisi tarafından yapılan şerhidir.

37 Zengin, *a.g.e.*, s. 65.

38 Zengin, *a.g.e.*, s. 66.

39 Zengin, *a.g.e.*, s. 66.

40 Zengin, *a.g.e.*, s. 114.

artması ve talebenin disipline edilmesi açısından isabetli bir uygulamadır.

Yirmi yedinci madde hafızlık ve kıraat eğitimiyle alâkalı olup, bu eğitimin önemi üzerinde durarak hafızlık yapmak isteyenlerin Kur'an hocaları tarafından okutulacağı belirtilmektedir. Bu madde bize Bursa medreselerinde dinî ilimlerin yanı sıra hafızlık eğitiminin de verildiğini göstermesi açısından önemlidir.

f. Disiplin Kuralları

Yirmi altı, yirmi sekiz ve yirmi dokuzuncu maddelerde talebelerin uyması gereken kurallar ve esaslar hakkında düzenlemeler yapılarak bu kurallara aykırı hareket edenlerin nasıl cezalandırılacağı kademe kademe belirtilmiştir.

Bu dönemde medreselerin ıslahı konusunda fikir ileri sürenlerin, talebeler ile medreselerde disiplinin sağlanması hususuna pek temas etmedikleri görülür. Bu mesele üzerinde sadece Gürünlü Hilmi, talebelerin disiplinleri ve kontrollerinin sağlanması konusuna değinir. O da burada olduğu gibi, talebeler açısından suç teşkil eden davranışları belirterek, bunların gerçekleşmesi halinde cezalandırılmalarını öngörmektedir. Bir sene hapis cezası alan, talebelikle bağdaşmayan kötü fiil işlediği sabit olan ve sebepsiz yere medreseyi terk edenlerin kayıtlarının silinmesini istemektedir.[41]

Medreselerde öğrenim gören talebelerle ilgili disiplin kuralları hususunda da birtakım çalışmalar yapılmaktaydı. 1910 yılında yapılan düzenlemede mevcut durum muhafaza edilmiş, ancak sonraki çalışmalarda bugünkü orta dereceli okullardakine benzer kurallar aracılığıyla disiplin sağlanmaya çalışılmıştır.[42]

Talebelerin suç teşkil eden davranışlarda bulunmaları halinde, suçun ağırlığına göre burada yapılmak istendiği gibi dereceli olarak cezaya çarptırılması, bu talimatnamenin gönderilmesinden sonra çıkartılan nizamnamede geçmektedir. Bu da göstermektedir ki, bu talimatname öncesinde yapılan çalışmalar ve düzenlemelerden etkilendiği gibi kendisinden sonraki çalışmalar ve düzenlemelere de etki etmiştir.

Tüm bu çalışmalardaki amaç, medreselerdeki eğitim ve öğretimin kalitesinin arttırılması ve bu kurumalarda huzurlu ve disiplinli bir ortamın sağlanmasıdır.

Otuzuncu ve son maddeyle de bu talimatnamenin ileride görülecek ihtiyaçlar göz önünde bulundurularak, değişikliklerde bulunulabileceği belirtilmektedir. Bu da, medrese ıslahı konusunda yapılacak tüm çalışmalara, yeni görüş ve düşüncelere açık olunduğunu gösterir.

Medrese ıslah çalışmalarının süreci incelenecek olursa, sürekli olarak kendini yenileme çabası içinde olunduğu ve yapılan her düzenlemeyle bir öncekinin eksik kalan yönlerinin tamamlanmaya çalışıldığı görülür. Medreseyi tekrar eski konumuna getirmek için bu konudaki tüm yeniliklere açık olunmuştur.

Sonuç

Bu üçlü tasnif aynı zamanda üçlü bir eğitim sistemi ve üç ayrı insan tipi, birbirinden farklı üç ayrı zihin yapısı demekti. Aynı durum Osmanlı İmparatorluğu'na başkentlik yapmış ve en önemli şehirlerinden biri olan Bursa için de söz konusudur.

Tanzimat sonrası Türk eğitim tarihi incelendiğinde, 19. yüzyıl sonunda eğitimdeki gelişmeler açısından şöyle bir manzara ile karşılaşılmaktadır: Bir

41 Zengin, *a.g.e.*, s. 86-87.
42 Zengin, *a.g.e.*, s. 160.

yanda Müslümanların ne şekilde eğitim vereceklerine karar veremedikleri, devlet tarafından yok sayılan medreseler ve sıbyan mektepleri, öte yanda Tanzimat'tan sonra devletin eğitim politikası dahilinde kurulan ve sürekli yaygınlaşan devlet okulları ile yabancı Katolik ve Protestan misyoner grupları ve azınlıklarca kurulan okullar.

Talimatname çerçevesinde incelediğimiz bu dönemde yapılan çalışmalar, medresede köklü bir değişimi öngörmektedir. Bu çerçevede, medresenin idarî, ilmî yapısı ve ders programlarında önemli değişiklikler yapılması istenmişti. Böyle bir değişime gidilirken model alınan yapı ise, Tanzimat'tan sonra oluşturulan mektepler ve onların teşkilat yapısı olmuştur.

Yapılan bütün bu çalışmalar sonucu medreselerin beklenen ilmî seviyeye ulaştığı söylemek mümkün görülmemektedir. Özellikle ıslah çalışmalarının yapıldığı dönemin Osmanlı Devleti'nin parçalandığı bir zaman dilimine rastlaması, bu çalışmalardan beklenen başarının sağlanmasını büyük oranda etkilemiştir. Memleketin üst üste savaşlara katılması ile medreseler hem hoca hem de talebe bakımından boşalmıştı.

Talimatnamenin uygulanıp uygulanmadığı konusunda elimizde henüz yeterli bilgi olmamakla birlikte, 1912–1913 Balkan Harbi'ne rastlaması nedeniyle, bu dönemde ortaya çıkan kargaşa ortamında istenilen şekilde uygulanamamış olma ihtimali yüksek gözükmektedir. Çünkü aynı dönemde savaş nedeniyle İstanbul'daki bütün okullar ve medreseler kapanmış, çok sayıda medrese talebesi gönüllü olarak askere gitmiş ve çeşitli cephelerde ya şehit olmuş ya da gazi olarak geri dönmüşlerdi. Geride kalan talebeler ise memleketlerine geri dönmüştür.[43]

Sonuç olarak, medresenin çöküşü, yalnızca kendi sistemi içinden kaynaklanan bozuklukların değil, ideolojik, siyasî ve sosyal değişmelerin bir sonucudur.

43 Sarıkaya, *a.g.e.*, s. 139.

TALİMATNÂME

Fi 26 Safer sene 1331 ve Fi 21 Kanun-ı Sani sene 328 tarih ve numaralı tahrirat-ı aliyye-i meşihatpenahı ile Bursa Medaris-i İlmiyesine tatbiki emr buyrulan talimatnamedir.

Hüdavendigar Vilayet Matbaası

Sene 1328

Birinci madde: Bursa Medarisince henüz mukayyet olmayan talebe bila-ifate-i vakt Tedrisat-ı Cedide Müdiriyyetine bizzat müracaat ederek muamele-i kaydiyyelerini ifa ettirmeleri lazımdır.

Kaydını icra ettirecek olanlar kabul olunduğuna dair gireceği medreseden mu'ta bir ilmühaberle tezkire-i Osmaniyelerini ibraz eylemelidirler.

İsnan erbabından olup da taşra medarisinden nakil suretiyle Bursa Medarisine kayd olunacak talebe son sene imtihanına ait imtihan varakasıyla beraber bulunduğu medreseden ve merbut olduğu askeriye dairesinden musaddak bir ilmühaber ibraz edecektir.

İkinci madde: Bir medreseden diğer medreseye nakl edecek olanlar eğer harice gidecek ise, bulunduğu medreseden, eğer dâhildeki medarisden birine nakl edecek ise hem çıkacağı, hem dâhil olacağı medreselerin ikisinden de birer ilmühaber alıp Tedrisat-ı Cedide Müdiriyyetine müracaatla künyeleri mülahazatına ve nakl ilmühaberleri zirine o yolda şerh verdireceklerdir. Bu muamelatı ifa etmeden nakl edenlerin bilahare müracaatları mesmu' olmayacaktır.

Üçüncü madde: Müdiriyyetçe ittihaz olunacak defterde dersiam efendilerle medrese müderrislerinin ve bevvablarının tetkik mühürleri bulunacaktır.

Dördüncü madde: Talebe-i uluma i'ta olunacak ilmühaberler medrese müderrisleri ile bevvabları ve ders hocaları tarafından mühürlendikten sonra Müftülükçe de tasdik olunacaktır.

Bu suretle tasdik olunan ilmühaberlerde müderris ile bevvabın tasdiki talebenin (Hücre-nişini) olması ve hocanın tasdiki (derse müdavim) olması itibariyle olup Müftülükçe icra olunacak tasdik ise (esas defterinde mukayyed) olması itibariyledir.

Beşinci madde: Eyyam-ı tahsiliyyede her aybaşında bevvaplar tarafından medresedeki talebenin mevcud ve na-mevcudisini mübeyyin birer cetvel tanzim olunup müderrislerle bevvablar tarafından tasdik olunarak müdiriyyete verilecektir. Bu cetvelde na-mevcud gösterilenler o günlerde bulunamamasındaki mazereti ispat eden bir vesika ibraz etmedikçe kayıtları tashih olunmayacaktır.

Altıncı madde: Eyyam-ı tahsiliyyede li-maslahatin taşraya gitmeye mecbur olanlar esbab-ı mucibesiyle taleb edeceği mezuniyetin müddetini mübeyyin olmak üzere medresesinden ilmü haber alıp müdiriyyetine müracaat ederek künyesi mülahazatına ve yedindeki ilmühaber zirine mezuniyet istihsal ettiğine dair şerh verdirecektir.

Yedinci madde: Talebe-i ulumun derslerine muntazaman devamı te'min edilmek için sınıf başları vasıtasıyla dershanelerde muallimleri ve camide hocaları tarafından devam cetveli tutacak ve bu cetvel her aybaşında müdiriyyete tevdi olunacaktır.

Sekizinci madde: Medreselerin nezafeti ve talebenin hüsn-i hal ve hareketi hususunda müderrisler ile bevvablar tekayyüdat-ı lâzımede bulunacaklardır.

Dokuzuncu madde: Medreseye yeni gelip de birinci seneye devam etmek isteyenler iptidai şehadetnamesi yahut tahsil-i ibtidai derecesinde malumat ibraz edeceklerdir.

Onuncu madde: Malumat-ı ibtidaiyyeyi haiz olmayanlar birinci seneye kabul olunmayıp (iptidai medreselerinin durus-ı esasiyesini havi olan) ihtiyat sınıfına alınacak ve bu suretle birinci sene derslerini takibe kesb-ı liyakat eylemeleri temin olunacaktır.

On birinci madde: Kezalik yeni gelip de ikinci seneye devam etmek isteyenler birinci sene derslerinden imtihan vermeye mecburdur.

On ikinci madde: Birinci ve ikinci sınıf talebesi için Cami-i Kebir, Çelebi Sultan ve Murad-ı Sani

semtlerinde olmak üzere üç mevkide tedrisat icra olunacaktır.

On üçüncü madde: Çelebi Sultan semtinde bulunan Büyük Yeşil, Küçük Yeşil, Bayezid Paşa, Emir Sultan, Molla Hüsrev, Büyük Yıldırım, Küçük Yıldırım medarisindeki talebe bil-umum derslerini Çelebi Sultan'da okuyacaklardır.

On dördüncü madde: Murad-ı Sani semtinde bulunan Muradiye, Geyikli, Hamza Bey, Gülçiçek ve Hüdavendigar medarisindeki talebe bil-umum derslerini Murad-ı Sani'de okuyacaklardır.

On beşinci madde: Bunlardan mâ'adâ medreselerdeki talebe bil-umum derslerini Cami-i Kebir'de okuyacaklardır.

On altıncı madde: İhtiyat sınıfında yevmiyye dört ders okunmak üzere Mekatib-i İbtidaiyye programının aksam-ı mühimmesi tatbik olunacaktır.

On yedinci madde: Birinci senede sabah dersi Emsile, Bina, Maksud ve ikindi dersi olmak üzere ma'a tecvid Kur'an-ı Kerim ta'lim edilecek ve öğle dersinde birinci seneye ait Funun-ı Cedide dersleri ta'kib olunacaktır.

On sekizinci madde: İkinci sene sabah dersleri Avamil, İzhar ve ikindi dersi İzzi ile Meraki'l-Felah'tan bir miktar okunup öğle dersi olmak üzere ikinci seneye ait Fünun-ı Cedide dersleriyle beraber talim-i Kur'an'a da devam edilecektir.

On dokuzuncu madde: Yeni derse mübaşeret eden dersiâmlar cami derslerini 17 ve 18 inci maddelerde gösterildiği veçhile takip edeceklerdir.

Yirminci madde: Herhangi bir sınıf talebesi sene-i dersiyye nihayetinde terfi-i sınıf etmedikçe ma-fevkindeki sınıf derslerine devam edemeyeceklerdir.

Yirmi birinci madde: Sene nihayetinde li-ma'zeratin imtihanda bulunmayanlar ma-fevkindeki sene devam etmek için sene-i atiye bidayetinde imtihan vermeye mecburdur.

Yirmi ikinci madde: İmtihanlarda birinci derecede Kur'an-ı Kerim'e ikinci derecede Ulum-ı Arabiyye ve Şeriyyeye ve üçüncü derecede Fünun-ı Munazzamaya ihtimam edilecektir.

Yirmi üçüncü madde: Her dersin tam numarası (On) olup Kur'an-ı Kerim ile Ulum-ı Arabiyye ve Şeriyye derslerinden la-akal (beşer) ve Fünun-ı Munazzama derslerinden (üçer) numara almak meşrut olup bunlardan dûn numara alan efendiler terfi-i sınıf edemezler. Ancak sene-i atiye bidayetinde dun nûmara aldıkları derslerden tekrar imtihan olunurlar.

Yirmi dördüncü madde: İmtihanda temeyyüz eden talebeye mükâfat verileceği gibi derslere muntazaman devam edenler de taltif edilecektir.

Yirmi beşinci madde: Ulum-ı Arabiyye ve Şeriyye ile Fünun-ı Munazzamaya devam-ı ihtimam eden talebe-i ulum köy ve oda taksiminde ve müderrislik imtihanında ve cihat-ı saire de diğerlerine tercih olunurlar.

Yirmi altıncı madde: Talebe-i ulumun derslerine muntazaman devam eylemeleri ve feraiz-i diniyyelerini terk ve ihmal etmemeleri ve adab-ı İslamiyyeye halel verecek halatdan tevakki eylemeleri elzemdir.

Yirmi yedinci madde: Huffaz ve ilm-i vücuh kıraat erbabı yetiştirmek ehemm-i makasıd-ı diniyyeden olmağla hıfza çalışmak ve vücuh okumak arzu eden talebe ta'lim-i Kur'an muallimleri tarafından tedris olunacaktır.

Yirmi sekizinci madde: Heyet-i idare ve tedrisiye ve ta'limiyeden vezaif-i mevdu'alarının muktezıyatını hüsn-i ifada ihmal ve teseyyüp gösterenlerin birinci defasında birer yevmiyeleri ikincide birer maaş veya o nispette mahsusatları kat' olunup bunlarla mütenebbih olmayanlar müsta'fi addolunurlar.

Yirmi dokuzuncu madde: İşbu talimatname ahkâmına tabi olup da muhalif harekette bulunan talebe-i uluma birinci defasında nasihat, ikincide ihtar ve tekrarı halinde kayıtları terkin olunur.

Otuzuncu madde: Tarih-i tasdikinden itibaren mevki-i tatbika vaz olunan işbu talimatname ileride görülecek lüzum üzerine ta'dil ve tevsi' olunur.